

Iskola a határon

20. századi felvidéki életutak és dokumentumok
a sárospataki Faluszemináriumi Kéziratokban

A Kollégium felvidéki¹ vonatkozásai és a sárospataki faluszeminárium

A Sárospataki Református Kollégium, földrajzi helyzetéből adódóan, szoros kapcsolatban volt a felső-magyarországi vármegyékkel. A trianoni békeszerződéssel „a Kollégium közvetlen vonzáskörzetéből leszakadt Gömör, Szepes, Abaúj-Torna, Sáros, Zemplén, Ung, Bereg, Ugocsa, Máramaros és Szatmár vármegye, így lecsökkent beiskolázási körzete, ez pedig a diákság számának apadásához vezetett.”² Ezt az apadást Tihanyi Endre a diákság egy-, Újszászy Kálmán a kétharmadára teszi.³ Emellett, a „zempléni zónát – amely (...) korántsem volt azonos a »gazdag« Hegyaljával, hanem azt csak magában foglalta! – az új határ lényegében félbevágta.”⁴ A történelmi Tiszáninneri Református Egyházkerület térségének mintegy negyede maradt az ország területén, és mivel a városok java a határon túlra került, egykori népességnek csupán harmada.⁵ Mindez azért hozta igen nehéz helyzetbe a Kollégiumot, mert, Újszászy szerint, „a pataki iskola a peremmagyarság iskolája volt. Nem annyira délről, mint inkább északról toborzódott ide az ifjúság.”⁶

Bár gazdasági szempontból a Felvidék (1920-ban) összességében fejlettebbnek számított az anyaországnál, épp a főiskola vonzáskörzetében volt gyökeresen más a helyzet. Ezt jelzi, hogy a visszacsatolás után Abaúj-Torna közséseinél a tervezett bevételek 35%-át tették ki az állami segélyek, ami a korabeli Magyarországon a legrosszabb adat,⁷ Kárpátalja pedig történelmileg elmaradott régióknak volt tekinthető. S ami a Magyarországra irányuló hallgatói mobilitást illeti, a bécsi döntések időszakában a trianoni országhatárokon belül 10 000 lakosra 13,1 felsőoktatásbeli

¹ A kissé pontatlan felvidéki szóhasználat mellett főként (a magyar társadalomtörténet-írásban sem ismeretlen) kultúrantropológiai érvek miatt döntöttem, mivel a mai Szlovákia területén élő magyarság önmagát ezzel a terminussal identifikálja (bár ugyanez a kárpátaljai magyarságról már nem mondható el). Az identitás fogalomkonstruáló erejéhez a társadalmi struktúrában: GYÁNI 2010: 5–16.

² HÖRCSIK 2007: 25.

³ TIHANYI 1989: 273; BENDA 1996b: 32.

⁴ LÁZÁR 1980: 332.

⁵ TIHANYI 1989: 272–273. Ugyanakkor Zemplén vármegye viszonylatában éppen fordított tendenciát figyelhetünk meg: itt 1920-ban a vármegye területének 71,7%-át veszítette el, ám lakosságának csak 61,1%-át, mivel a sűrűbben lakott déli részek az anyaországnál maradtak. CSÍKVÁRI (szerk.) 1940: 105.

⁶ BENDA 1996a: 27.

⁷ DEMETER - RADICS 2007: 66.

hallgató jutott, míg a Felvidéken ez a szám csak 7,2 volt. A gazdasági helyzetre utal vissza, hogy a magyar felsőoktatásban támogatásra igényt tartó hallgatók a trianoni határokon belül a hallgatói összlétszám 47,5%-át, a felvidékieknél 70,9%-át tették ki.⁸ Míg az 1922/23-as tanévben is még 87 hallgató érkezett „cseh terület”-ről a sárospataki főiskolába, addig a hatóságok kellemetlenkedései, a válság és a losonci magyar teológiai szeminárium megnyitásának hatására az 1930/31-es tanévben már csak 10.⁹

A Magyarországot sem kímélő gazdasági világválság és a falu regionálisan megnövekedett szerepe hozta létre az Újszászy Kálmán professzor által vezetett sárospataki faluszemináriumot 1931-ben. Ez a munkaközösség tekinthető az ország egyik legszervezettebb, ideológiailag legkonzekvensebb, mindemellett a leghosszabb ideig ténylegesen működő falukutató csoportjának, mely a sárospataki református teológia 1951-es bezárásáig kormányokon, határokon, rendszereken átívelően folytatta munkáját, elsősorban a környező tájegységekben: Hegyközön, Hegyalján és Bodroglóközben. A fő cél a leendő falusi lelkészek majdani „munkaterületének” megismerése volt, mivel a hallgatók többsége a kisközségek parókiájára tért vissza hivatalába. Ennek következtében a szociográfia csupán egy aspektusa volt sokrétű munkásságuknak.¹⁰ A szeminárium igen tekintélyes méretű dolgozatanyaga (Faluszemináriumi Kéziratok) ma a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Adattárában kutatható.¹¹ A dobozok azonban nemcsak a faluszeminaristák munkáit tartalmazzák, hanem a hozzájuk lazábban–szorosabban kapcsolódó cserkészársak, végzett lelkészek, tanárok írásait, vagy éppen a szeminárium által kiírt pályázatokra megküldött „külsős” tanulmányokat is. Alább a forráscsoport azon darabjait mutatom be, melyek valamilyen formában kötődnek a (20. századi értelemben vett) felvidéki régióhoz. Tanulmányomban nagyobb hangsúlyt kívánok helyezni a forrásokból kirajzolódó életutakra, bemutatva, hogy a politika térképárajzolásából adódó *határhelyzetek* nemcsak földrajzi értelemben veendőek, hanem akár metaforikusan (egzisztenciális helyzetekre vonatkoztatva) is.

⁸ LÁZÁR 1940: 215–220.

⁹ KÉZI 2003: 57.

¹⁰ A diákok nevéhez fűződik az első magyarországi építőtábor (1935) is. BARTHA 2010. A faluszemináriumról általában: OROSZ 2004. A faluszeminárium szellemi hátteréhez, helyéhez a honi falukutatókban: BARTHA 2011b; BARTHA 2011c.

¹¹ A faluszemináriumi kéziratokhoz kiváló segédlet: BILKAY - LACZKÓ 2005.

Emlékezések az első bécsi döntés előtti időkre

Az első világháború után majd' háromszáz egyházközségben mintegy 200 ezer magyar református maradt a Csehszlovák Köztársaság területén, ami az ország reformátusságának több mint 92 százalékát tette ki.¹² Így a „református-kérdés” gyakorlatilag „magyar-kérdésként” artikulálódott az új államhatalom számára. Az ország délkeleti régiójában évszázadokon át „bejártott”, ám immáron országhatárral elválasztott utak vezettek sárospataki Kollégium felé. Újszászy Kálmán is megemlékezik róla, hogy a határon túlról érkező diákokat „a vámosok vagy engedték (...), vagy nem; szökve mentek Nagykaposra, Helmece, szökve jöttek kis hátizsájkjukkal vissza Patakra.”¹³ Az úgynevezett „szökésekkel” kapcsolatban a faluszeminárium gyűjteményében található részletesebb leírásokat is.

Király Zoltán egykori csapi lelkész 1980-ban készült keménykötésű kézirata Munkács történetét tárgyalja, „különös tekintettel az 1920-as évek helyi nyelvjogi küzdelmeire.” Az igen részletes, a helyi egyházak, személyek és iskolák szerepét hangsúlyozó munkában külön fejezet kapott a határátlépések kérdése, ami nem meglepő, lévén a város negyedszázad alatt öt államfordulatot élt meg (nem beszélve a határmódosításokról és határincidensekről). Király szerint az anyaországba való átjárásoknak megvoltak a saját titkos ösvényei, keleti irányban Beregszász környékén, délen Kistárkány (Malé Trakany), Bély (Biel), Örös (Strážne) községek határában. Mivel az őslakosok évekig nem kaptak útlevelet, csak illegális úton tudtak jönni a (fiatalkorú) diákok is. Király első „szökésekor” délelőtt érkezett édesapjával Örösre, mert ekkor kevésbé volt feltűnő az idegenek jelenléte a községben. Az éjszaka beálltaig ismerősöknél húzták meg magukat, majd a szántóföldeken, bozótosokon át közelítették meg a határt jelentő vizes árkot. Általában Nagyrozvágy, Ricse, Zemplénagárd falvak valamelyikében, vagy egy tanyán szedték valamelyest rendbe magukat, hogy a Bodrogközi Gazdasági Vasút szerelvényein Patak felé tartva, már ne legyenek nagyon feltűnők.¹⁴

¹² BORSODY (szerk.) 2002: 13.

¹³ HUSZÁR 1996: 43.

¹⁴ KIRÁLY Zoltán 1980: Munkács. SRKTGY. Fsz. Kt. 949. 106-135. A kérdéskörhöz további faluszemináriumi adalék: DÉVAY József 1940: *A korláthelmeci református egyház története*. SRKTGY. Fsz. Kt. 181. 15-16. A magyar időkről tudósít Koren Emil munkácsi, majd ungvári evangélikus lelkész terjedelmes visszaemlékezése, melyet egy budapesti bunkerben vetett papírra az ostrom ideje alatt. A jobbára a gyülekezetre fókuszáló írás egy fejezete megemlékezik a külvilágról is, a helyi–anyás konfliktussal foglalkozó alfejezetének például a beszédes „*Gyarmatpolitikánk s a bezárkózott táj*” címet adta a szerző. KOREN Emil 1948: *Ungvár (s részben Munkács) evangélikus gyülekezete*. SRKTGY. Fsz. Kt. 120. *Fényképmelléletek*. SRKTGY. Fsz. Kt. 121. *Függelék*. SRKTGY. Fsz. Kt. 122. (Idézet: 98.)

Az emlékező szerint Munkács és Ungvár környékéről sokan voltak sorstársai a sárospataki gimnáziumban és a teológián is, olykor 25 személy indult vissza a veszélyes útra, mely együtt – bár feltűnőbb, de – biztonságosabb volt. Otthon általában a kistárkányi (Malé Trakany) református iskolában gyülekeztek, a lelkész patronálásával. Csehszlovák oldalon a határ menti megállóhelyeken volt legnagyobb az elfogatás veszélye, mely minden nyolcadik-tizedik alkalommal be is következett. Vizes-saras öltözetük gyakorta juttatta őket a hatóság kezére, ilyenkor előfordult, hogy eljárás indult ellenük, vagy pénzbírságot kaptak. Rosszabb esetben a családot is érhettek munkahelyi retorziók, vagy rendőri felügyelet alá kerülhetett a delikvens, mint Király ötödik lebukása után, ezért naponta jelentkeznie kellett a rendőrségen. Ha elmulasztotta, „diákdetektív” érkezett a családhoz, figyelmeztetve a fiatal kötelességére. Ezáltal a szerző – meggátolva a bejárásban – magánúton kényszerült elvégezni a teológia első évfolyamát, hogy másodévesként, útlevél birtokában, már a sátorlajújhelyi legális határátkelőn át járhasson haza.¹⁵

Nemcsak keletről, de nyugatról, Abaúj felől is nagy számban „szöktek” diákok Patakra 1920 után. Így tett Csáji Pál is, aki, míg tehetett, Nagydároról járt be a pataki Kollégium gimnáziumába. Viszontagságairól ekképp számol be (a kollégiumi élet diákcsínyeiről is nagy kedvvel adomázó) visszaemlékezésében: *„Másod- és harmadéves koromban nem volt útlevelem. Szökve járogattam át a határon. 1921. szeptember elején jól megpakolt ekhós szekéren csempésztük át teljes diákolmiainkat Felsőlác és Buzita között, fényes délben, amikor ebédelni mentek a fináncok. (...) Át is jutottunk minden baj nélkül. Mértékletes áldomást ittunk rá nagynénémnél a hernádvécsei bicskanyitogató borból. Garadnán felismertek bennünket a magyar katonák és tréfálkozva segítették fel batyuinkat a miskolci vonatra. Nagy a pataki diák becsülete – és a szökési kihágás is virtusszámba ment.”* – emlékezik (végig kiegyensúlyozott, szinte szenttelen stílusban) a szerző.¹⁶

A nehézségek mellett Csáji őszintén beszéli el „csehszlovákságának” pozitív hozadékait is, mint például az otthonról koronában kapott apanázsának forgatását, amit a jó pénzváltási viszonyoknak köszönhetett (kiérdemelve ezzel a „Szokolkirály” gúnynevet társaitól). Azt sem hallgatja el, hogy vetélkedés folyt a felvidéki legációkért a pataki diákok között, mivel ezek a veszélyes utak szó szerint kifizetődőbbek voltak,

¹⁵ KIRÁLY Zoltán 1980: 164–166. A csehszlovák hatóságok kitartó zaklatása is oka lehetett, hogy míg az anyaországbeli diákok 92,6 %-a időben abszolválta főiskolai tanulmányait és csak 7,4% késett ezekkel, addig a felvidékieknél utóbbiak aránya 17,6%. LÁZÁR 1940: 212–227. Király Zoltán munkái mellett Nyitray Béla bátyui református lelkész állított össze – hat bejelentés eredeti szövegét közlő – beszámolót a visszacsatolást közvetlenül megelőző időszak sérelmeiről. NYITRAY Béla 1939: *Adatok a beregi református egyházmegye lelkészeinek a csehszlovák impérium utolsó napjaiban történt üldöztetéséről, meghurcolásáról és szenvedéseiről*. SRKTGY. Fsz. Kt. 941.

¹⁶ CsÁJI Pál 1951: *Életfutások (Nagyida, Sárospatak, Szepszi, Kassa)*. SRKTGY. Fsz. Kt. 225. 10.

mint a határon inneniek. („Egy jó szlovenszói legáció két magyarországi legjobb legációval ért fel.”) Csáji ezért néha „szociális alapon” gyűjtötte maga köré az ardememesülteket. A felvidéki legációk bonyodalmakat is okozhattak, mivel a kiküldött pátens nemcsak Jézus Krisztus, de Nagy Magyarország feltámadását is hirdette: „Az ungi, zempléni fiúktól elkoboztak már pátentst a fináncok és lecsukás, házkutatás, vegzálás, pár hónapos határzár és a pataki diákok üldözése lett a következménye.” A korban ideológiailag is jól tálalható, egyben remekül fizető út ugyanakkor leleményessé tette az egyébként is igen talpraesett növendékeket, akiknek mindazonáltal célszerű volt felkészülni a lebukásra.¹⁷

„...helyreállt a Trianon előtti képlet”¹⁸

Az első bécsi döntés utáni viszonyok.

Az 1938-as határmódosítást – az országos reakcióhoz hasonlóan – a Kollégium is nagy örömmel fogadta, külön üdvözlő pátensben méltatva a visszacsatolást,¹⁹ mely által (1937-es adatok szerint) 77675 református tért vissza az anyaországba.²⁰ Sárospatakon

¹⁷ Csáji egyik „lefogásának” története egyszerre példázza a diák leleményességét és az elbeszélő (már-már a hitelesség kérdését feszegetően) szórakoztató stílusát: „1924 Pünkösdjé után éjjel mentem keresztül Perényen, hátamon a hátizsákkal. Már átjutottam a községen, sőt a falu feletti dombon is. Amint így vígan baktattam lefelé a tetőről a magyar határ felé, a sötétben rám szólt egy kemény hang: – Stoj! (...) Éreztem, hogy fináncang. –Hová? – kérdezte. – Magyarországra. – feleltem. – Minek? – kérdezte. – Tanulni. – feleltem. – Hát azt nem szabad – mondotta. – Tudom – mondtam. És itt megrekedt a diskurzus.” Csáji a határőrnek a „skóla” történetéről, a Rákócziakról kezd mesélni. „Én továbbvittem az ötletemet és elbeszéltem neki, hogy I. Rákóczi György és felesége Lórántffy Zsuzsanna erre a Sárospatakra bítvák meg tanítónak Ján Komenczkyt. – Iseri maga Ján Komenczkyt? – mentem rá az én fináncomra. De megváltozott erre az én fináncom! – Persze, hogy ismerem. Hát hogyan ismerném. Nagy emberünk volt ő nekünk! – No látja, hát odamegyek én tanulni, ahol ez a maguk nagy embere Ján Komenczky tanított! – vágtam ki neki a nagy érvet. – No, hát akkor mehet – felelte nevetve a derék finánc. Én pedig gyors nekiiramodással ereszkedtem lefelé a lejtőn, hogy elérhessem a hegyaljai expresszt. Útközben hálásan gondoltam Koméniuszra, (...) a nagy pedagógusra, a nagy diákbarátra, akinek áldott neve – századok múltán is – »határ«-talan áldás. Ez volt az utolsó szökésem.” Csáji 1951: 10–11.

¹⁸ „38-ban a visszacsatolás itt valóban életet jelentett; azonnal helyreállt a Trianon előtti képlet. A diákságnak egyszerre kétharmada lett a túlsó oldalról való, és csak egyharmada a Csonka–Magyarországról, mert a környező vidékek kollégiuma Sárospatak volt.” Újszász Kálmánt idézi: Huszár 1996: 43.

¹⁹ SRKTGY. Fsz. Kt. 1295.

²⁰ SRL 1939: 53. 281. A visszacsatolt felvidéki és kárpátaljai területeken 1938 előtt működő református lelkészeket „nemzethűség szempontjából igazoló eljárás” alá vették. A bizottságok részletes beosztását közli: SRL 1939/46: 240–242. Az igazoló eljárásokról így vall Király Zoltán: „Minden munkaadó hatóság a maga kebeléből bizottságot szervezett, s nevezett ki az eljárás lefolytatására. Egyházi bizottságunk elnöksége az egyházkerület vezetősége volt. Határidőt tűzött ki az esetleges népi kifogások bejelentésére. Rendeletét, mely a határidőt kitűzve közölte, szószékről hirdettük ki. Kifogásemelés esetében

a gimnázium végzősei közül is sokan jelentkeztek a bevonuló szabadcsapatokba, amit csak az iskola határozott közbelépése tudott megakadályozni. Ugyanakkor, a teológusoknak éppen ekkor volt leventekiképzésük, így „egyenruhába öltözve” segítették a katonai parancsnokságot.²¹ „*Patak földrajzi helyzete, Főiskolánk múltja és levegője, s diák-ságunk sajátos összetétele (...) magyarázza, hogy miért érzett itt, e szent falak közt jobban, mint másutt a történelmi idők lehelete.*”²² – jegyezte meg Tárczy Árpád közigazgató a felbolydult intézmény kapcsán. Ami a „sajátos összetétel”-t illeti, a határmódosítás következtében megszüntetett losonci Református Teológiai Szeminárium 17 hallgatója is Sárospatakra került,²³ míg a végzősök közül többen – így a későbbiekben tárgyalt Tömösközy László – képesítővizsgájukat tették le a Bodrog partján.²⁴ Osztozva az eufórikus közhangulatban, a Kollégium fiatalsága segélyakciókat szervezett, valamint felújította a meglehetősen elhanyagolt állapotban lévő nagykászmeri református templomot. A renoválás pikantériája, hogy éppen egyik (később taglalt) faluszemináriumi forrásunk tudósít róla, miként fosztották ki a bevonuló magyar katonák ezt a templomot (még a szószéket is elvive).²⁵ Mivel egy korabeli sajtóforrás szerint az ide bevonuló csapatokat – az akkori állapotokhoz hűen, meglehetősen spontán módon – sárospataki diákok is elkísérték,²⁶ könnyen lehet, hogy a fiatal diákok, szembesülve az eseményekkel, döntötték el a felújítást – mentendő az „anyások” renoméját.²⁷

személyes kihallgatások következtek. Ilyen hiányában ezek nélkül is az igazolást, illetve az átvételt közlő bizonyítvány kiállítottatott. (Ugyanígy folyt le az eljárás világi vonalon is.)” KIRÁLY Zoltán 1956.

²¹ LIPIKOVITS József 1941: *Adalékok a pataki diák nemzeti rajzához*. SRKTGY. Fsz. Kt. 1050. 8.

²² *Értesítő* 1938/39: 12–13.

²³ *Értesítő* 1938/39: 43. A Sárospataki Kollégiumnak és a losonci Teológiai Szemináriumnak már korábban is volt kapcsolata egymással, amint Pándy Bertalan példája is mutatja. Pándy a trianoni határon túli Bacsikáról iratkozott be a pataki Kollégium főgimnáziumába, majd érettségi (1925) után innen került Losoncra, ahol 1929-ben tett segédlelkészi képesítő vizsgát. Másolat Pándy Bertalan érettségi és lelkész-képesítő bizonyítványáról és kibocsátása a segédlelkészi hivatalra. Štatny archív v Trebišove. Archívny fond: Okresný Úrad v Kráľovskom Chlmcí. Administratívne spisy, roky: 1923–1935.

²⁴ A Lévai Református Egyházközség honlapja.

²⁵ Z. ELEK Béla 1941: *Sátoraljaiúj hely és a sátoraljaiúj helyi járás ún. „felszabadult” területén lakó reformátusok élete, különös tekintettel liturgiális és azon kívüli vallásos szokásaikra. Adatok a Felsőzempléni Református Egyházmegye életéből*. SRKTGY. Fsz. Kt. 229. 15.

²⁶ SRL 1938/45: 224. Pataki regös cserkészekről a visszacsatolt területeken: SRL 1940: 23. 130. SRL 1940: 24. 136. A regös cserkészek mellett legátusok is mentek Patakról Felvidékre. SRL 1938: 45. 224. A főiskolai ifjúság szeretetszolgálatokkal kapcsolódott be a „Magyar a magyarért” országos akcióba, valamint leventeként is látogatta a visszacsatolt bodrogi községeket. *Értesítő* 1938/39: 25–33.

²⁷ A templomrenováláshoz és az 1938–1945 közti felvidéki kapcsolatokhoz részletesebben: BARTHA 2011a.

A kalandos életű faluszeminarista, Bertalan Imre²⁸ is ekkor járta regös cserkészként a Felvidéket. Nagygéresen hívta fel figyelmét dr. Deák István körorvos (volt pataki diák) a „*Bodrogköz visszatér!*” című (általa meghirdetett) pályatételre, melyre Bertalan 1939-re el is készítette a faluszeminárium könyvtárát gazdagító kis könyvecskéjét.²⁹ Az irredenta hangvételű pályamű hosszasan ecseteli a „cseh sátán konkolyvetéseit”, többnyire a csehszlovák-éra alatt is helyükön maradt magyar értelmiségiektől származó információkra hagyatkozva. Bertalan az általános jellemzők felvázolása után mutatja be külön a falvakat, a forrásközlők felsorolása mellé a levelezést is mellékelve (más iratok társaságában). A nacionalista csehszlovák kormánypolitika többsikű (általános jogok, iskolaügy, közigazgatás) bemutatása mellett tájékoztat az 1938 előtti időszak magyar pártviszályairól, a megosztottságról és a kommunista párt előretöréséről (mely 1931-ben érte el csúcspontját). Az elszlávosító törekvések között külön hangsúlyozza a legionárius telepes sáv szerepét, például a Salamon melletti Cifraszögtanya – vagyis a beszédes nevű „Straž”³⁰ – község esetében, ami ugyanakkor az iskolaviszonyokra is hatással volt. A szerző munkájával megnyerte az 50 pengős pályadíjat, ami nehezen értékelhető teljesítmény, mivel ez volt az egyetlen beadott dolgozat a kiírásra. A bírálóbizottság fájlalta is konkurenciátlanságot, hiszen „*most többen vannak Sárospatakon olyanok, akik közlelről látták a magyarság szenvedéseit*” – *utalnak a felvidéki (szó szerinti) „hallgatókra”* a véleményezőik.³¹

Z. Elek Béla, a másik egykori faluszeminarista³² műve szintén az első bécsi döntés perspektívájából mutatja be a bodrogközi viszonyokat. A szerző Vésztőn született 1915-ben, édesapja kazánfűtő volt, gyermekét mégis sikerült Budapesten taníttatnia, ahonnan érettségi után előbb a budapesti, majd a sárospataki teológiára került. Z. Elek Sátoraljaújhegyi segédlelkészként jogi doktorátust szerzett, mindeközben az ONCSA³³ Zemplén-megyei igazgatójaként házépítésüket szervezett földműves csa-

²⁸ A faluszeminárium munkanaplói. SRKTGY. Fsz. Kt. 1874–1881. Bertalan szabolcsi lelkészcsaládból származott, a sárospataki Kollégiumban tanulva – kitűnő tanulmányai révén – a két világháború közti időszakban több nyugati egyetemen is járt. 1945 után Amerikában maradt és a tengerentúli magyar reformátusság meghatározó alakjává vált. 2008-ban hunyt el. A Washingtoni Magyar Református Egyház honlapja.

²⁹ BERTALAN Imre 1939: *Elcsehesítési törekvések a húszéves cseh rabság alatt Bodrogközön és az ellene foganasított intézkedések, különös tekintettel Nagygyéresre*. SRKTGY. Fsz. Kt. 3. 38.

³⁰ SIMON 2008: 98 és 235.

³¹ *Értesítő* 1938/39: 50–51.

³² A faluszeminárium munkanaplói. SRKTGY. Fsz. Kt. 1874–1881.

³³ Országos Nép- és Családvédelmi Alap.

ládok számára.³⁴ Lelkészképesítő vizsgadolgozata³⁵ elsősorban egyházi szempontból tekint a régióra, ugyanakkor, a mindennapi életet bemutató rész közli a tárgyalandó községek legfontosabb mutatóit is. A mű bátran ír a nagybirtok és a falvak szociális helyzetének összefüggéseiről, a ladamóci barlanglakásokról, a széthúzásról és a kutató magárahagyatottságáról: „*Azt a szomorú tényt kellett (...) tapasztalnunk, hogy munkánk végzése közben alig akadtunk munkatársakra. A nép és a gyülekezet vezetőinek ellenszenvével kellett küzdenünk*” – írta a szerző mindössze két évvel Bertalan lelkesült munkája után. S bár két forrás alapján nem vonhatunk le messzemenő konzekvenciákat, mindez alátámasztani látszik a visszaemlékezések és a szakirodalom megállapításait a visszacsatolás euforikus napjait követő, nagy („anyás” – helyi) ellentétéről és kölcsönös idegenkedésről.³⁶

Tömösközy László rozsnyói református segédlelkész szép kivitelű lelkészképesítő vizsgadolgozata³⁷ is érint gazdasági-társadalmi kérdéseket. A szerző nem mulasztja el hangsúlyozni a cseh gyárak kisiparromboló hatását Rózsnyón 1938 előtt, ugyanakkor megállapítja, hogy a „belvederei határ” csak etnikailag tekinthető előnyösnek, gyakorlatilag azonban elvágta a várost piacának „hinterlandjától”, az északi részekről. Tömösközy szerint „*a felszabadulás óta egyre súlyosbodik a munkásság helyzete*”, továbbá probléma az anyaországi munkavezetőség „*embertelenül durva, arcpirító bánásmódja*” is. Kiemeli ugyanakkor az idegenforgalom fellendülését a visszacsatolás után, mivel „*soha olyan magas áron bútorozott szobákat kiadni nem lehetett, mint 1939 nyarán*” az anyaországi „kiránduló és nyaraló invázió” számára. A rozsnyói segédlelkész egyébként munkájának közéleti fejezeteiben nem csupán forrásaira hagyatkozhatott, mivel már losonci teológusnövendékként is aktív közéletet élt a (csehszlovák éra alatti) Felvidéken. Elsősorban a szétforgácsoló „szlovenszkói” református csoportok egységesítő szerepére pályázó Bethlen Gábor Mozgalomnak és rövidéletű lapjának, a Református Életnek volt „*egyik főmunkatársa és a mozgalom egyik legagilisabb egyénisége*,”³⁸ bár a folyóirat nyolc megjelent számában mindösszesen egy írás jelent meg neve alatt.³⁹

³⁴ Z. ELEK 1945 után húsz éven át Felsőnyárad lelkipásztora volt, ebbéli minőségében többször kellett szembesülnie a hatalom zaklatásával, börtönbe is került. 1999-ben hunyt el..PAPP 2008: 50–54.

³⁵ Z. ELEK 1941.

³⁶ Lásd mindenekelőtt SALLAI 2009: 245–253. és FILEP 2008: 154–162.

³⁷ TÖMÖSKÖZY László é. n.: *A rozsnyói missziói körzet egyházi szokásai*. SRKTGY. Fsz. Kt. 8.

³⁸ POPÉLY 2005: 178.

³⁹ *Református Élet* 1934: 1. 18–19.

Az 1947-es pályázat anyagai

1947 októberében a Sárospataki Főiskola Faluszemináriuma az Egyházak Világtanácsa Magyarországi Menekültügyi Osztályával egyetértésben pályázatot hirdetett a Felvidékről menekült, illetve áttelepített lelkészek között a „szétszóródó magyar református és evangélikus gyülekezeteink gyülekezetrajzának utólagos elkészítésére, illetve a gyülekezetekre vonatkozó adalékok összegyűjtésére.”⁴⁰ Vélhetően a kiírásra érkezett jelentős mennyiségű iromány hatására a pályázatot 1948-ban megismételték, azzal a kitételrel, hogy „különösen értékesnek minősülnek azok a pályamunkák, amelyek az utolsó tíz év történéseit, s ezen belül is a kitelepítés és széttelepítés kérdéséhez szolgáltatnak adalékot.”⁴¹ A fenti szándék érezhető is a beszámolókból, valóban értékes forrásanyagot szolgáltatva ezzel az 1938–1948 közti eseménydús tíz évről. A beszámolók a „magyar időkről” változatos, míg az 1945-ös fordulatról komor képet festenek – utóbbi fókuszába a kitoloncolás, a lakosságcsere-program és a cseh vidékekre való deportálás került.⁴² Az alábbiakban a leginformatívabb pályázati munkákat mutatom be, melyek (a belvedere határok időszakában keletkezett írásokkal szemben) retrospektív műként mind apatikus beszédmódot érvényesítenek (a korábbi patetikus helyett). A „projekt” létrejöttében fontos szerepet játszhatott a Menekültügyi Osztály élén álló Bíró Sándor,⁴³ Újszászy Kálmán egykori diákja, faluszeminaristája.⁴⁴

⁴⁰ SRL 1947: 17. 8. Ugyanebben az évben a Sárospataki Református Lapok címlapon értekezett „felvidéki magyar véreinkről” (SRL 1947: 2. 1.), akiknek helyzetét állandó rovat segítségével is napirenden tartotta („Adalékok a szlovákiai magyar reformátusság életéhez”). A Kollégium 1945 utáni felvidéki kapcsolataihoz tartozik továbbá, hogy a (nehéz helyzet miatt) újjáélesztett szupplikációkon még 1947-ben is nyíltan gyűjtöttek adományokat az iskola felvidéki növendékei számára. Dr. Urbán Barna főiskolai közgazgató körlevelét idézi: BILKAY - LACZKÓ 2002: 30.

⁴¹ Pályázati felhívás. 222/1947–48. SRKTGY. Fsz. Kt. 2791.

⁴² A Felvidékről cseh vidékre deportált magyarok sorsáról egy 1947-es levél tanúskodik (SRKTGY. Fsz. Kt. 3579.), míg a kárpátaljai reformátusok helyzetének súlyosságáról, az új államhatalommal való viszonyáról egy 1946-os írás tudósít. Jelentés „Zakarpátszka” ukrainai magyar református egyház helyzetéről. 1946. SRKTGY. Fsz. Kt. 1292.

⁴³ Bíró Sándor miskolci csizmadia gyermekeként látta meg a napvilágot 1912-ben, majd a helybéli Lévy József Gimnázium elvégzése után került a pataki Teológiára. Tehetségével és utcagyerekek közt végzett missziójával hamar felfigyeltek rá a professzorok, így lelkészképesítője után Amerikába küldték, ahol a Princetoni Egyetemen írt disszertációt, de a Yale-n is tanult, mindamellett, hogy egy bányász gyülekezetben lelkészi szolgálatot teljesített. A háború kitörésekor hazatért, tábori lelkész-ként is működött. 1945 után számos retorzió érte. PAPP 2008: 30–34. és Presbiter 1996: november–december. 5. valamint *Köbányai Református Élet* 2011: 1. 4.

⁴⁴ A faluszeminárium munkanaplói. SRKTGY. Fsz. Kt. 1874–1881. és Pályázati felhívás. SRKTGY. Fsz. Kt. 2790–2791. Az azonosítást megerősítette Papp Vilmos szíves közlése. A felvidéki helyzet egyébként nem lehetett teljesen ismeretlen Sárospatakon, hiszen 1947 előtről is találhatunk vonatkozó anyagot a faluszemináriumi kéziratok közt. Összesített kimutatás: a szlovákiai áttelepítés-

Mivel a szemináriumhoz kötődő lelkészek közül többen felvidéki szolgálatra kerültek az első bécsi döntés után, így nem meglepő, hogy neveikkel találkozhatunk a beérkezett anyagok között is. Bizonyíthatóan Felvidékre került: (zárójelben a szolgálati hely): Ifj. Ablonczy László (Runya), Basky István (Felsőlác), Tóth Gusztáv (Sajókeszi), Kalydy Miklós (Bódvavendégi), Szabó Lajos (Kassa), Rózsai Tivadar (Perbenyik), Orgoványi György (?) és Ráski Sándor (Kassa).⁴⁵ Közülük alighanem utóbbi futotta be a legnagyobb egyházi pályát. Ráski a teológiát Sárospatakon végezte: lelkészi oklevelet is kapott még 1945-ben. Eleinte segédlelkészként szolgált szülővárosában, Kassán (Szabó Lajos mellett), majd kiutasítása után Sárospatakon, végül Miskolcon. 1948-tól a sárospataki Református Tanítóképző Intézet vallásoktatója, 1950-től a Miskolc-Belvárosi egyházközség lelkipásztora, 1959-től a borsodi egyházmegye esperese és a tiszáninneni egyházkerület lelkészi főjegyzője lett. 1964-ben az egyházkerület püspökévé választották, e minőségében az Országos Református Diakóniai Tanács elnökének (1973), s a Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsának alelnökének tisztjét is betöltötte. Részt vett a Keresztyén Békekonferencia és az Európai Egyházak Konferenciája munkáiban.⁴⁶

A későbbi püspök sárospataki korszakából több írást is fellelhetünk a Kollégium Adattárában. A háború alatt papírra vetett pályamunkái a korszellemhez igazodnak (ugyanakkor bátor németellenességről is tanúskodnak)⁴⁷ és bár 1945 utáni pataki művei más hangnemben fogantak, teljes „pálfordulásról” mégsem beszélhetünk esetében. 1947-ben református segédlelkészként írta „*A kassai református egyházközség gyülekezetrajza*” című munkáját, alighanem Újszászy Kálmán idézett felhívására, mivel külön jelezte a „*faluszemináriumi gyűjteményekben elhelyezett mellékleteket.*” Itt már az 1938 és 1945 közötti „elbizakodottságról” értekezik, egyben hangsúlyozva, hogy a kitelepítés „*a református gyülekezetet érintette a legnagyobb mértékben*” Kassán, melynek lélekszáma 6-7000-ról 500-ra esett vissza az intézkedések következtében.⁴⁸

sel érintett ottani egyes református egyházak áttelepítési adatairól. Vagyoni helyzettel. 1945–1946. SRKTGY. Fsz. Kt. 1296.

⁴⁵ A faluszeminárium munkanaplója (SRKTGY. Fsz. Kt. 1874–1881.), a Csehszlovákiából kiutasított református lelkészek és segédlelkészek listája (SRKTGY. Fsz. Kt. 3228.), valamint a faluszeminaristák találkozója meghívandók névsora (SRKTGY. Fsz. Kt. 3146.) alapján. Egy véletlen névegyezésre (Kovács Lajos) Kovács Lajos volt abaujnádasdi lelkész unokájával, Kmecs (Tömösközy) Teodórával történt levélváltásom nyomán derült fény, amiért köszönettel tartozom. (A volt faluszeminarista Basky István országosan első kinevezéséről tudósít a Felvidéki Újság is „*az első református lelkészbeiktatás a felszabadult felvidéken...*” címmel: *Felvidéki Újság* 1939: ápr. 18. 5.)

⁴⁶ Magyar Életrajzi Lexikon.

⁴⁷ RÁSKI Sándor 1942: *A magyarságszemlélet alakulása napjainkban*. SRKTGY. Fsz. Kt. 1091; RÁSKI Sándor 1943: *A nemzetfogalom alakulása napjainkban*. SRKTGY. Fsz. Kt. 1092.

⁴⁸ RÁSKI Sándor 1947: *A kassai református egyházközség gyülekezetrajza*. SRKTGY. Fsz. Kt. 104. 16–19.

Nem Ráski volt azonban az egyetlen volt pataki diák, aki eleget tett Újszászy Kálmán felhívásának. Rózsai Tivadar ráadásul – Perbenyik 1944–1945 közti történetét taglaló dolgozatában – már indítómondatával „leleplezi” múltját: *„Ez a tanulmány nem gyülekezetrajz, hiányzik belőle minden, ami egy gyülekezet szociográfiáját teljessé tenné. Hiányoznak belőle a konkrét, pontos statisztikai adatok, a fejlődés és történeti kibontakozás feltételeinek vázlatja, a múltnak hagyományokon és történeti feljegyzéseken alapuló ismertetése, földrajzi-, társadalmi-, gazdasági tényezőknek vizsgálása és minden, ami egy komoly tanulmányhoz illik. (...) A tárgyi adatok vizsgálásának helyébe az emlékezés lép.”* – elmélkedik igen önreflektíven a szerző, aki ugyanakkor mégsem állhatja, hogy egyik alfejezetét ne klasszikus szociográfiai kezdéssel nyissa: *„Perbenyik 1200 lelkes község, a Sátoraljajűhely-Csap vasútvonalon fekszik. Reformátusok száma 408 (...) A katolikuság nagy része valószínűleg mint uradalmi cseléd telepedett le a Majláth-birtokokon. (...) Van postája és villanyvilágítása. Ez utóbbit még az első csehszlovák republika alatt vezették be Kassáról.”*⁴⁹ A szerző összességében egy fajta történetmozaikokból összeálló gyülekezetrajzot alkotott, mintsem szociográfiát (bár a mozaikosság önmagában egyáltalán nem zárja ki szociográfia műfaját⁵⁰).

Jól példázza az 1945 utáni anarchikus állapotokat Rózsai egyik elbeszélése, mely saját identitásának kérdését is felveti (ön)ironikus formában: *„egy lelkészkeri konferencián egyik lelkésztársunk azzal az ötlettel állt elő, hogy rendezzünk egy református pikniket, arra hívjuk meg az időközben kialakult új közigazgatás notabilitásait és próbáljunk összelelegezni velük. Mi adjuk a szalonnát, a bort, a kenyeret, ők adják a közbenjárást, a protekciót. O, sancta simplicitas! [Ó, Szent Együgyűség! (Jan Hus utolsó szavai) – B. Á.] Engem egyébként személyemben külön is érdekelt sorsunk alakulása, mert nőszülni szerettem volna, de nem tudtam melyik állam milyen állampolgára vagyok, és milyen lehetek még. (...) Mikor ebben a konkrét ügyben kérdést intéztem az akkor ügyködő egyik felelős ténye-*

Utolsó, Patakon írt opusában Ráski „A nagy per”-ről, vagyis az abaúji reformátusság nemzetiségi kérdéséről, illetve a probléma történeti aspektusáról szól probléma-érzékenyen és kimerítő alaposággal. RÁSKI Sándor 1948: *A nagy per. (Nemzetiségi kérdés az abaúji református egyházmegyében napjainkig.)* SRKTGY. Fsz. Kt. 116. A kassai gyülekezethez további (az 1918-as impériumváltás idején tisztségüket betöltő lelkészeket is megszólaltató) munka: ABARY István é. n.: *A kassai református egyház utolsó 38 esztendőjének története.* SRKTGY. Fsz. Kt. 428. Abary mellett Egressy Lajos vonatkozó beszámolóit lehet még kiemelni a gyűjteményből, aki kassai vallásoktatóként a helyi iskolák és egyházak személyügyi, felekezeti, társadalmi és művelődésbeli viszonyait is érinti egyik munkájában. EGRESSY Lajos é. n.: *Jelentés a kassai szolgálatról 1940. február–1945 június.* SRKTGY. Fsz. Kt. 132. *Egressy az 1945-ös impériumváltás időszakában teljesített beszteri szolgálatának keserű tapasztalatait is papírra vetette: EGRESSY Lajos é. n.: Jelentés Beszterrről 1945. április–június.* SRKTGY. Fsz. Kt. 133.

⁴⁹ RÓZSAI Tivadar 1948: *A perbenyiki református gyülekezet tizenhét hónapjára (1944. január 1-től 1945. június 15-ig) emlékezik a gyülekezet volt helyettes lelkésze.* SRKTGY. Fsz. Kt. 153. 1–6.

⁵⁰ A szándékoltan fragmentizált narratíva szerepéhez egy szociográfiában: BARTHA 2009: 56–60.

zőhöz, kikérdezve nemzeti mibenlétemet, azt a megdöbbentő tanácsot adta, hogy mivel én Temesváron születtem és ez ezidő szerint Románia, menjek a román határra, ott lopózzam be a legközelebbi községbe, fizessem le a jegyzőt és hozzak tőle illetőségi bizonyítványt. Én azt kérdeztem, hogy ha ezt megteszem, akkor mi leszek? Magyar, román, szlovák, cseh, orosz, vagy mi? Erre ő sem tudott pontos választ adni.⁵¹ – fejezi be Rózsai a tragikomikus betéttörténetet.⁵²

A „dr. Újszászy Kálmán Úr felszólítására, útmutatására” készített emlékezés kitér a határátlépések kérdéskörére is. 1945 után, a kezdeti időkben – Rózsai szavaival – „az illegális határforgalom, különösen éjjel, rekordteljesítményt ér el. (...) Jön a szappan, megy az élesztő. Jön a cukor, megy a pálinka, jön a papíros, megy a liszt és még ki tudja, mi mennyi. Az útvonal Csehszlovákia és Magyarország között Perbenyiken megy át, ott is a parókia tövében. Az éjszaka ismeretlen kereskedői néha-néha alkalmi bevásárlásokat is végeznek, egyik éjszaka Molnár nénitől egy csirkét, aztán máshonnan valami szerszámot, megint egy harmadik udvarból malacot »szereznek be«, ezért kénytelenek a falu lakosai őrséget szervezni. A határprobléma a helyzet konszolidálódása után, a kitelepítéskor került – az időközben megházasodó – szerző számára ismét előtérbe. Bár, a kiutasítás váratlanul éri, az ismét határfaluvá lett Perbenyik lakosainak segítségével lassan minden átkerült a túloldalra. „Volt olyan, amit nappal, batyuba csavarva hoztak ki a határra az asszonyok utánunk. Volt olyan, amit éjjel szekéren, vagy kézben hoztak át és volt olyan, ami a téli havon csúszott szánkán. Mindenünk megvan.”⁵³ – nyugtázta a falu (volt) segédlelkésze.

Valószínűleg a pályázatra érkeztetett a szintén kiutasított Kalydy Miklós munkája is, melyben – többek között – Bódvavendégiben töltött szolgálati idejéről (1941–1945) számol be mintegy negyven oldalon keresztül. Írása betekintést enged egy falusi lelkész teendőinek összetettségébe, mivel „a lelkész a falu mindenese. (...) Alkalmadtán

⁵¹ RÓZSAI 1948: 12.

⁵² Egy, a faluszemináriumi anyagban található, kifejezetten a szlovákiai magyar reformátusság számára írt körlevél szerint „minden magyarnak, aki Csehszlovákiában marad, tudomásul kell venni, hogy a kormány programja szerint elsősorban fel kell adnia a magyar állam iránti érzését és azzal a tudattal, hogy a következő nemzedékben elvész a magyar nemzet számára és megerősíti a szlovák nemzetet, törekednie kell Csehszlovákiának jó és hű állampolgára lenni.” SRKTYG. Fsz. Kt. 1297. A körlevelet a Csehszlovákiai Egyetemes Református Egyház Szervező Bizottsága küldte szét (megbízott esperesek által) a csehszlovákiai lelkészi hivatalok címére, Andrej Matasik aláírásával. Matasik az egyház hivatalos lapjának, a Kalvinske Hlasy-nak volt szerkesztője, egyben pedig a Kassán székelő Szervező Bizottság irodájában egyetemes titkárként is ténykedett. SZABÓ 1990: 156. A kitelepítésekkel, lakosságcserevel kapcsolatban (újságcikkek mellett) vannak konventi anyagok is a faluszemináriumi kéziratok között. GAZDA Endre 1949: Jelentés a Református Egyetemes Konvent elnökségi tanácsához a magyar-szlovák lakosságcsereéről. SRKTYG. Fsz. Kt. 161.

⁵³ RÓZSAI 1948: 26–30.

orvos, jogi tanácsadó, tanító, bevásárló, hivatalos ügyek intézője” egyben. Emellett, ő maga „akkori szemmel nézve merész” népművelő előadásokat tartott, könyvtárt létesített és kirándulásokat is szervezett. Az agilis lelkész kultúrházat is szeretett volna építeni, ahol népnevelő színdarabokat adtak volna elő. Állítása szerint ebben segítségére lett volna a szociálisan érzékeny főszolgabíró, későbbi kassai polgármester, aki emellett vállalta, hogy minden faluban bevezetőt mond Kodolányi János *Földindulás* című drámájához.⁵⁴ A háború – és az utána következő hatalomváltás – azonban Kalydyék minden tervét keresztülhúzta.⁵⁵

1945-ben őt is kitelepítették (félórás hatállyal), ám mivel Bódvavendégi ismét hátrárfalu lett, eleinte mindösszesen 300 méterre – Ardó községbe – kellett költözniük. Nehezítette viszont a család helyzetét, hogy Kalydyt politikailag megbízhatatlannak minősítették, így csak három év múlva mehetett vissza (megmaradt) ingóságaiért. A bajban nagy segítséget nyújtott, hogy volt lelkészük viszontagságai alatt a falu reformátussága és a katolikusok egyaránt támogatták a lelkészcsaládot, folyamatosan csempészve át a szükséges holmikát (ahogyan Rózsainál is láthattuk). Az 1945 utáni időszak helyi negatívumait sem hallgatja el a beszámoló, mivel „*a legfájóbb az volt az egészben, hogy a magyar ette a magyart. Jelentgették egymást, soha el nem követett bűnökkel vádolták egymást.*”⁵⁶ Bodnár Mónika kutatásai szerint mindazonáltal „*a vendígiek napjainkban is tartják a kapcsolatot a családdal.*”⁵⁷

Cserhalmi István dolgozata, az eddig bemutatott pályamunkáktól eltérően, elsősorban nem a kitelepítésekhez, hanem az első bécsi döntés utáni magyar közigazgatás kaotikus viszonyaihoz nyújt adalékot. Főhősünk a visszacsatolás után rövid időre tornyospálcai segédlelkész lett, ám hamarosan útépítő munkásként kényszerült boldogulni, mígnem 1939 májusában szolgabírói ügykörrel megbízott református segédlelkésszé avanszált Beregszászon. Egy reverzálisra készülő református vissza-

⁵⁴ Ez az információ azért tűnik érdekesnek, mert a *Földindulás* az ormánsági egyke kapcsán igencsak negatív színben tünteti fel a sváb gazdák földvásárlásait, ami az ország világháború alatti (hivatalos) külpolitikai orientációját figyelembe véve inkább kényes, mintsem megbolygatandó kérdés volt (egy főszolgabírótól). Még érdekesebb adalék, hogy az 1949-es szövegben vélhetően szándékosan nem nevesített, szociálisan érzékeny főszolgabíró minden bizonnyal az a Fazekas József volt, aki 1944. október 17-én vette át Kassa irányítását, statáriumot hirdetve a városban. A főszolgabíró Fazekashoz (épp egy jótékonykodás kapcsán): MOL, K 428. MTI. „Könyomatos”. Napi hírek, napi tudósítások (1920–1944). 1943. június. 13. Kassai kinevezéséhez: POTE MRA 1986: 299. Kassa nyilas uralom alatti napjaihoz: SZABÓ 2000: 147–160.

⁵⁵ Egy másik forrás szerint Bódvavendiben a református egyházat ért háborús károk 50.000 pengőre rúgtak. Kárjelentés a határon túli egyházközségekről. SRKTGY. Fsz. Kt. 1293.

⁵⁶ KALYDY Miklós 1949: *Bódvavendégiben (1941. július 27–1945, május 11-ig)*. SRKTGY. Fsz. Kt. 168.

⁵⁷ BODNÁR 2002: 104.

térítése miatt elbocsájtották, ám a hirtelenszerűen szervezett magyar közigazgatásban nem sokáig maradt munka nélkül: *„Át sem adom az asztalom, már szól a telefon, a vármegyei árvaszéki elnök keres a betöltetlen ülnöki állásra ideiglenes munkaerőt.”* – írja. Kárpátaljáról szállították a csehnyelvű ügydarabokat számára, bár Cserhalmi nem beszélt csehül. Itt sem vert gyökeret, mivel Beregszász város kulturális ügyosztályának vezetője lett 1939 nyarán, majd *„az istentiszteletről viszi el a hajdú”*, hogy átvehesse a városi könyvtár vezetését.⁵⁸

1940 őszén a felvirágoztatott könyvtár a közgyűjtemények országos felügyelősége alá került (így több támogatást is kapott), a nem egész két éve még útmunkásként dolgozó Cserhalmi apanázsa pedig a VIII. fizetési osztályba emelkedett. Beszámolója szerint *„sajnos a magyar intelligencia nem érdeklődik a magyar könyvek iránt. Olvasóink az iparos, kereskedő és téli időben a gazdacsaládokból adódik. A város zsidósága a legjobb könyvtárlátogatónk.”* (Ugyanakkor hamarosan épp a zsidóvagyonokból származó, begyűjtött könyvek szortírozása vált a könyvtár egyik fő feladatává, melyhez hatszobás lakást kellett bérelnie a közintézménynek.) Állása mellett a szerző a környéken lelkeskedett, helyettesített, kisegített, bibliamagyarázatot tartott, kántorkodott és belmissziót végzett, mindazonáltal nem palástolja, hogy a *„felszabadulás örömmámora”* után már csak 10–15% a templomkihasználtság Beregszászon. 1945 után *„anyás”* köztisztviselőként Cserhalmit is kiutasították, Magyarországon pedig B-listázták, így végül Mágocson lett lelkész, a kitelepített katolikus svábok helyére érkező felvidéki református menekülteknek szervezve gyülekezetet.⁵⁹

„Kézirat gyanánt a Faluszemináriumnak” ajánlotta beszámolóját Magda Sándor volt pataki teológus, nyugdíjazott felvidéki református püspök. A szerző műve elején sajátos eszkatalogiával korszakol: *„A kegyelmi idő utolsó négy évében (1935–39) s az Isten ítéletének esztendei alatt (1939–47) a nagykaposi (ungi egyházmegye) lelkipásztor voltam”,* előtte pedig *„25 évig a csicseri (ungi egyházmegye) gyülekezeti lelkipásztor.”* Egykori célja: *„megmenteni a magyarságot s evangéliumi hitünket az ősi földön”,* ám *„olyan tiszta magyar községben, amilyen Csicser volt, a feladat nem volt felette nehéz.*

⁵⁸ CSERHALMI István 1948: *Hat év a Felvidéken, négy hónap a felvidékiek között.* SRKTGY. Fsz. Kt. 152.

⁵⁹ Ez a mindössze huszonöt oldalas írás egyrészt informatív, mert a szerző kendőzetlenül ír munkahelyeinek bérvizonyairól, másrészt a szokványossal épp ellenkező perspektívát érvényesít az anyások–helyiek konfliktusában: *„Bennünket, anyaországiakat, kik valami állást töltöttünk be, szinte kigolyóztak a társadalmi életből. A fél év előtti öröm és szeretet feszítva meggyé változott. (...) Sokan annak idején azt mondták, hogy mi anyaországbeliek nagyképek vagyunk, lenézzük a felszabadított testvéreinket, pedig felettünk vannak igen-igen magasán. Erre vonatkozóan csak annyit: ők külföldet, Prágát járták és az volt a világ közepe és azt tartották szellemi fokmérőnek, hogy volt-e az anyaországbeli külföldön, vagy nem.”* CSERHALMI István 1948 és a Komlói Református Gyülekezet honlapja.

Hiszen az első csehszlovák köztársaság idejében a magyar vidéken gyakorlatilag a régi élet folyt tovább. Ha csendőrt nem láttunk, vagy hivatalos írást nem kaptunk, azt hittük, hogy Magyarországon élünk. Persze azért kijózanító hideg zuhany elég gyakran szakadt nyakunkba. – tette hozzá a harmincas évek második felében „szlovenszkói” püspökséget is viselő Magda.⁶⁰

A kisebbségi lét kezdeteire emlékezve leszögezi, hogy a lelkipásztorok mindenütt szolgálatban maradhattak (a szerző szerint 99%-uk magyar volt), mivel azonban két évig nem kaptak kongruát, sokuk – amellet, hogy ellátta lelkészi feladatait – földművelésre kényszerült („*megfogytunk az eke szarvát*”). A gyülekezet belső élete ugyanakkor zavartalan volt emlékei szerint: „*a vallás szabad gyakorlatát, az istentisztelet magyar nyelvét érintetlenül hagyta az új kormányzat. Meghagyta az egyházi iskolákat is, de ezekbe is bevezette saját tankönyveit, s az államnyelv kötelező oktatását.*” A magyar intelligencia a maga módján védekezett a tankönyvek „idegen szellemisége” ellen. Magda például leánykört vezetett, ahol bibliaolvasás mellett magyar szépirodalmat is olvastak a diákok, valamint ifjúsági egyesületeket patronált. „*Különösen a magyar történelmi ismereteket kellett itt pótolni, amit az iskola nem adott meg*” – írja. Karrierje a húszas évek második felétől kezdett magasra ívelni. 1925-ben a Csehszlovákiai Református Egyetemes Egyház rábízta hivatalos lapjának, a *Református Egyház és Iskolának* szerkesztését, valamint szintén ekkor kezdett filozófiát és pedagógiát tanítani a losonci teológiai szemináriumon. Négy évre rá, 1929-től egyházkerületi főjegyző lett, 1932-ben pedig angliai és skóciai körutat tehetett, majd sikerei nyomán 1933-ban – mintegy pályája csúcscaként – püspökké választották. 1935-ben került Nagykaposra, ahol Jan Tomassal, a – mind Szabó Lajos, mind Ráski Sándor által igen sötét színnel ábrázolt – későbbi kassai lelkésszel kellett komoly csatákat vívnia az istentiszteletek nyelvéről.⁶¹

Hiába volt püspökként az anyaországi református egyház a példaképe, a visszacsatolás eufóriája (nála is) hamar elmúlt. Plasztikus megfogalmazása szerint: „*a rácson túlről mindig úgy tekintettem a magyarországi református egyházra, mint a rend, tisztaság, komoly megbízhatóság ideális közösségére.*” Ezzel szemben az derült ki számára, hogy odaát „*a kötelességmulasztás, rendetlenség, slendriánság, hűtlen vagyonkezelés magas kitüntetésekkel jutalmaztatott.*” A politikában is ugyanazokat a hibákat véli felfedezni, mint Csehszlovákiában tapasztalt: „*a közhivatalokban, az államigazgatásban is sok helyet érezhető volt valami rothadt szag*”, ami alól az egyház sem tudta magát kihúzni. Magda már a frontátvonulás szörnyűségeiről is hosszasan értekezett, az igazi megpróbáltatások azonban csak 1945 tavaszán kezdődtek számára. Áprilisban három társával együtt

⁶⁰ MAGDA Sándor 1948: *A nagykaposi református egyház és lelkipásztorja Isten ítéletének esztendeiben.* SRKTGY. Fsz. Kt. 136. 3–8.

⁶¹ MAGDA 1948: 10–17.

ismeretlen okokból börtönbe került: először Nagymihály, majd a különösen embertelen kassai fogház, aztán egy munkatábor, a pozsonyi nagybörtön, végül Nagykapos lettek raboskodásának helyszínei. Miután több mint egyéves fogság után a tárgyaláson felmentik, kiderült, hogy „bár teljesen különböző politikai bűncselekményekkel voltunk vádolva, azért hurcoltak négyünket elválaszthatatlanul mindig együtt Kapostól Pozsonyig, mert a feljelentés egy papírlapon volt megtéve.” Ami a közéletet illeti, Magda szerint a csehszlovákiai magyar reformátusoknak 70–80%-a reszlovakizált („Isten ítéletének ez volt a legsúlyosabb csapása”), melynek következtében nyája is két táborra szakadt. Döntenie azonban nem kellett, minthogy felmentése után szinte azonnal kitelepítették az idős lelkészt.⁶²

Egy falu fronttól a kitelepítésig tartó (szenvedés)történetét kapjuk Tóth Gusztávtól, Sajókeszi lelkésztől. Bár a mű hangütése helyenként igencsak sovíniszta (sőt rasszista),⁶³ a szerző nem feledkezik el megemlékezni a segítőkész szlovák (vagyis „tót”) csendőrrel és a nagyvonalú fináncról sem, akik elhatárolódnak az „aljanéptől” (az újonnan betelepülő karrieristáktól), mert „szégyellik a gyalázatot”. Szerinte a kisebbségi pap fegyvere a passzív rezisztencia, bár ő maga ezt nem művelhette sokáig. Áttelepítése utáni évei sem teltek azonban eseménytelenül; először bódvalenkei lelkész lett, majd 1953-ban őt jelölte a presbiterium (a párt támogatásával) szülőfaluja, Mezőnagymihály megüresedett lelkészi tisztségére. A gyülekezet ellenjelöltet állított, ám a viharos korteshadjárat mindkettőjük számára kudarccal végződött, mivel a nagymihályi lelkészi hivatalt végül Csorba László kapta meg, aki aztán „négy évtizeden át pásztorolta hűségesen az egyházközséget.”⁶⁴ Tóth Gusztáv 1956-ban bükkaranyosi, majd 1959-től Miskolc-martinkertvárosi lelkész lett.⁶⁵

Végezetül – bár vélhetően nem a pályázatra érkezett – érdemes megemlíteni egy rövid, név nélkül írt 1947-es úti beszámolót, mely főként a Sátoraljaújhely környéki, határon túlra került területek lakosságának hangulatáról és a (rém)hírekről tudósít. Megtudhatjuk, hogy az újjáéledő közigazgatás, a reszlovakizáció és a hatalomátvételt (ismét) körülvevő szervezetlenség láttán volt, aki Csehországba ment önként munkát vállalni, mások ugyanakkor vallották, hogy „ezek inkább emberek, mint a magyar urak voltak” (egy 1938 után képviselőségig jutó magyar pedig immáron törvénytelen gyermekként, orosz apától származtatta magát, hogy „reszlovakizálhasson”).⁶⁶ Olvashatunk

⁶² MAGDA 1948: 12–58.

⁶³ TÓTH Gusztáv 1947: *Egy falu odalett a Föld színéről*. SRKTGY. Fsz. Kt. 98. 31.

⁶⁴ A viharos mezőnagymihályi választáshoz és Csorba kinevezéséhez: DIENES (közli) 2000. (Csorba egyébként egykori faluszeminarista volt: A faluszeminárium munkanaplói. SRKTGY. Fsz. Kt. 1874–1881.)

⁶⁵ Miskolc Martinkertvárosi Református Gyülekezet honlapja.

⁶⁶ Beszámoló felvidéki utunkról. 1947. augusztus 14–18. SRKTGY. Fsz. Kt. 93.

a (Budapest helyett a) csehországi Ash-ban összpontosuló kassai alvilágról, valamint a rejtélyes „benderócok”-ról is, akik légi támogatás segítségével szedték áldozataikat, két évvel a világháború befejezése után. A nem különösebben válogatós „benderócok” *„a hegyek között élnek, de lejönnek a falukba is csapatostul és nem kímélik a kommunistákat, zsidókat, meg a csendőröket.”* Ebben a szövegben is megjelenik az illegális határátlépések kérdése, egy 200 koronára bírságolt határon túli sárospataki tanítóképzős esetét említve. A diák kihallgatása már-már kém történetté változtatta az ügyet, lévén vállaltói állítólag (mintegy 65 kérdésben) a pataki tanári karról, a magyarországi politikai közhangulatról, történelemtanításról és a patak környéki magyar katonai erők felszereltségéről is igyekeztek információkat szerezni.⁶⁷

Az 1947-es beszámolóban alighanem a legérdekesebb történet egy eddig csupán az ötvenes évek közepétől adatolható, a háború utáni nyugati magyar emigráció legendájának tartott eset: Nagydobrony büntetőbombázása. A legfrissebb vonatkozó szakirodalom szerzője, Skultéty Csaba elemzésének végén felteszi a kérdést, hogy *„vajon megtudunk-e valaha valamit arról, honnan is indult útjára századunk magyar történelmének alighanem legnagyobb álhíre?”*⁶⁸ Talán ez a faluszemináriumi forrás is adalék lehet az események/legenda feltárásához, hiszen mintegy nyolc évvel korábban keletkezett (az állítólagos események után csupán egy évvel), mint a nyugaton nehezen követhető utakon felbukkant 1955-ös verzió.⁶⁹ Az itt közölt változat egyik forrása a tárkányi *„F. bácsi”, aki szerint „kiirtották az egész Nagydobronyt. Azt mondják, hogy egy gyereknek sikerült átszökni a határon és az mondta volna, hogy mikor a hordás volt, az oroszok nem engedték meg, hogy a gazdák hazahordják az életet [búzát – B. Á.], hanem csak a falu szélére egy csomóba. A gazdák nem hagyták magukat, kapára, kaszára kaptak és megölték vagy nyolcvan orosz. A dobronyaiak közül vagy száznegyvenen meghaltak. Aztán Ungvárról és Munkácsról jöttek ki a katonák és a többieket elvitték Szibériába.”* A másik verzió nagykaposi információkra alapozva idézi, hogy itt a kitelepítések és „a benderócok” mellett *„harmadik általános beszédtema a kárpátaljai Nagydobrony esete. Így mondták el: »mikor a dobronyaiak kicsépeltek, a fele terményt elszedték a gazdáktól. Később el akarták venni a másik felét is. Az emberek kapára, kaszára kaptak, előszedték az eldugott fegyvereket. Megölték a kiküldött harminc orosz katonát, erre még több katona ment ki, azokat is elverték. Megtorlásképpen végül repülőgépről lebombázták az egész falut. A bombák robbanását még mi is halottuk.»*⁷⁰ – idézi forrásait a beszámoló.

⁶⁷ Beszámoló felvidéki utunkról. 1947. augusztus 14–18. SRKTGY. Fsz. Kt. 93.

⁶⁸ SKULTÉTY 2002: 92.

⁶⁹ Beszámoló felvidéki utunkról. 1947. augusztus 14–18. SRKTGY. Fsz. Kt. 93.

⁷⁰ Beszámoló felvidéki utunkról. 1947. augusztus 14–18. SRKTGY. Fsz. Kt. 93.

Összegzés

A Sárospataki Református Kollégium bezárásáig minden korszakban igyekezett ápolni felvidéki kapcsolatait, sőt a gyűjteményként tovább funkcionáló faluszeminárium jóvoltából 1951 után is kerültek anyagok az Adattárba (lásd: Király Zoltán munkái). A „Faluszemináriumi Kéziratok” 20. századi, nem kizárólag egyháztörténeti/egyházszociológiai vonatkozású, felvidékhez kötődő dokumentumai három csoportra oszthatóak: 1. A trianoni békeszerződés és az első bécsi döntés közti időszakra fókuszáló művekre (Király Zoltán, Csáji Pál), melyek alapvetően élet- és helytörténeti munkák, esetünkben pedig a tiltott határátlépések miatt voltak főként érdekesek. 2. A második csoportot az 1938–1945 közti időszak „krónikásai” (Z. Elek Béla, Bertalan Imre, Tömösközy László) jelentik, akik a csehszlovák uralom érzelemdús bemutatása mellett a „magyar idők” viszontagságairól is tudósítanak helyenként. 3. Ebben a tekintetben kevésbé informatív a legjelentősebb csoport, az 1947-es pályázatra beérkezett munkáké (Rózsai Tivadar, Kalydy Miklós, Magda Sándor), melyek Cserhalmi István kivételével a szerzők 1945 utáni kálváriáját domborítják ki; érthető módon, hiszen a politikai döntések ezúttal a szerzőket drasztikusan érintették (kitelepítésük által). Az 1945-ös cezúra életük *határhelyzete* is volt egyben, hiszen új életet kellett kezdeniük nemcsak új helyen, de egy új berendezkedésű államban is. A kitelepítetteknek az anyaországban igen komoly – itt nem taglalt – beilleszkedési problémákkal kellett megbirkózniuk, melyet az „anyaország” sem tudott/akart minden esetben orvosolni. Csak lassan konszolidálódó helyzetüket jól érzékelteti egy református lelkész 1972-es maliciózus levélrészlete: *„A magyarszékiek külön gondolata: Cseszkóból kilöktek bennünket, mert magyarok vagyunk; Magyarországon kidobnak bennünket az iskolából, mert reformátusok vagyunk. (...) Röviden: a magyarszéki reformátusok magyarul beszélnek ugyan, de csehül állnak.”*⁷¹

FORRÁSOK

- Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei
 Adattár. SRKTGY. Fsz. Kt. (Faluszemináriumi Kéziratok)
 Levéltár. *Értesítő*: A Sárospataki Ref. Főiskola Theol. akadémiai és gimnáziumi
 évkönyvei
 Magyar Országos Levéltár
 K 428. MTI. „Könyomatos”. Napi hírek, napi tudósítások (1920-1944)
 Štatny archív v Trebišove.
 Archivný fond: Okresný Úrad v Kráľovskom Chlmcí. Administratívne spisy, roky: 1923-1935.

⁷¹ Idézi: KÖPECZI Bócz 2004: 111–112.

- Štátna vedecká knižnica v Košiciach
 Református Élet, 1934.
- Verejná knižnica Jána Bocatia v Košiciach
 Potemra, Michal 1986: Politický a hospodársky život v Košiciach v rokoch 1938-1945: *Tematická bibliografia I.* Košice.
Felvidéki Újság, 1939.
- SRL: Sárospataki Református Lapok, 1938–1940; 1947.
Presbiter, 1996.
Köbányai Református Élet, 2011.
- A Lévai Református Egyházköztség honlapja. Történetünk. Lelkipásztorok. http://www.refleva.com/index.php?option=com_content&view=article&id=104&Itemid=89 (Utolsó letöltés: 2011. december 13.)
- Komlói Református Gyülekezet honlapja. Szórványgyülekezetek. <http://www.refkomlo.hu/szorvany.html> (Utolsó letöltés: 2011. december 13.)
- Miskolc Martinkertvárosi Református Gyülekezet honlapja. Lelkipásztorok. Elődök. <http://martinkertvarosireformatusok.hu/2011/01/lelkipasztorok-elodok/> (Utolsó letöltés: 2011. december 13.)
- A Washingtoni Magyar Református Egyház honlapja. Emlékezés Bertalan Imrére. <http://www.ref-washington.org/Megemlekezesek.html> (Utolsó letöltés: 2011. december 13.)
- Magyar Életrajzi Lexikon. Ráski Sándor. <http://mek.niif.hu/00300/00355/html/index.html> (Utolsó letöltés: 2011. december 13.)

HIVATKOZOTT IRODALOM

- BARTHA ÁKOS: „Az autoritás mankói”: Kísérlet Nagy Lajos Kiskunhalom című művének antropológiai olvasatára. In: BITSKEY István – IMRE László (szerk.): *Studia Litteraria. A Debreceni Egyetem Magyar- és Kultúratudományi Intézetének Kiadványa* 47 (2009), 56–60.
- BARTHA ÁKOS: Magyarország első Nemzeti Munkatábora – a sárospataki diákok útépítése. *Sárospataki Füzetek*. 14 (2010)/4. 59–81.
- BARTHA ÁKOS: Adalék a sárospataki faluszeminárium (1931–1951) felvidéki vonatkozásaihoz. Kapcsolatok az első bécsi döntéstől 1945-ig. In: ANTOS Balázs – TAMÁS Ágnes (szerk.): *Szemelvények ötszáz év magyar történelméből.* (A III. modern kori magyar PhD-konferencia tanulmányai) Szeged 2011, 117–131. (BARTHA 2011A)
- BARTHA ÁKOS: Falukutatás, falumisszió vagy falumunka? A sárospataki faluszeminárium és a két világháború közti magyar falukutatás. *Zempléni Műzsa*. 11 (2011)/1. 26–38. (BARTHA 2011B)
- BARTHA ÁKOS: A falukutatás filozófiája. Újszászy Kálmán két világháború közti eszmerendzere és a falumunka. *Hitel* 24 (2011)/december, 96–116. (BARTHA 2011C)
- BENDA KÁLMÁN: Mr. Sárospatak: Benda Kálmán beszélgetése Újszászy Kálmánnal. In: BALASSA Iván – KOVÁTS Dániel – SZENTIMREI Mihály (szerk.): *Újszászy Kálmán emlékkönyv* (Széphalom 8.) Budapest–Sárospatak, 1996a, 25–30. (BENDA 1996a)
- BENDA KÁLMÁN: Kilenc évtized: Benda Kálmán beszélgetése Újszászy Kálmánnal. In: BALASSA Iván – KOVÁTS Dániel – SZENTIMREI Mihály (szerk.): *Újszászy Kálmán emlékkönyv.* (Széphalom 8.) Budapest–Sárospatak. 31–36. (BENDA 1996b)
- BILKAY RUTH – LACZKÓ GABRIELLA 2002: *Szupplikáció a Sárospataki Református Kollégiumban: 1945–1951.* (Acta Patakina X.) Sárospatak.

- BILKAY RUTH – LACZKÓ GABRIELLA 2005: *Faluszemináriumi kéziratok a Sárospataki Református Kollégium tudományos gyűjteményei adattárában.* (Acta Patakina XVII.) Sárospatak.
- BODNÁR MÓNIKA: *Etnikai és felekezeti viszonyok a Felső-Bódva völgyében a 20. században.* Komárom–Dunaszerdahely.
- BORSODY ISTVÁN (szerk.): *Magyarok Csehszlovákiában. 1918–1938.* Somorja, 2002 (reprint)
- CSÍKVÁRI ANTAL (szerk.): *Zemplén vármegye.* Budapest, 1940.
- DEMETER GÁBOR – RADICS ZSOLT: A Dél-Felvidék reintegrációjának gazdaság-és társadalomföldrajzi vonatkozásai. *Limes* 20 (2007)/2, 65–82.
- DIENES DÉNES (közli) 2000: Felharsog a fergeg... : A református lelkész „hatása” a beszolgáltatásra, 1953. *Egyháztörténeti Szemle* 1 (2000)/1, 160–164.
- GYÁNI GÁBOR: A magyar polgári elitek értékrendszere és regionális változatai. *Tér és Társadalom.* 24 (2010)/2, 5–16.
- HARASZY KÁROLY: Csap. In: HARASZY Károly (szerk.): *Az ungi református egyházmegye: Adalékok az ungi református egyházmegye történetéhez.* Budapest, 1991 (reprint)
- HÖRCSIK RICHÁRD: *„Bodrog partján van egy város...”: tanulmányok Sárospatak történetéből.* Budapest, 2007.
- KÉZI ERZSÉBET: *Pedagógiai modernizációs kísérlet a két világháború között. A sárospataki angol nyelvoktatás.* (PhD-disszertáció) Debreceni Egyetem, Debrecen 2003.
- KÖPECSI BÓCZ EDIT: *Az Állami Egyházügyi Hivatal tevékenysége.* Budapest 2004.
- LÁZÁR ISTVÁN: *Kiált Patak vára.* Budapest 1980.
- LÁZÁR JÓZSEF: Felsőoktatásunk különös tekintettel a visszacsatolt területekre. *Magyar Statisztikai Szemle* 18 (1940)/3, 212–227.
- OROSZ ISTVÁN: A debreceni és a sárospataki falukutatás. *Zempléni Múzsza.* 4 (2004)/2, 14–22.
- PAPP VILMOS: *Negyvenegy prédikátor. XX. századi magyar „gályarab”-prédikátorok I. kötet.* Budapest 2008.
- POPÉLY GYULA: *Búcsú a főiskoláktól: a felsőoktatás és a felvidéki magyarság, 1918–1945: a fiatal magyar értelmiség útkeresése.* Pozsony 2005.
- SALLAI GERGELY: *„A határ megindul...”: A csehszlovákiai magyar kisebbség és Magyarország kapcsolatai az 1938–1939. évi államhatár-változások tükrében.* Pozsony 2009.
- SIMON ATTILA: *Télepesek és telepes falvak Dél-Szlovákiában a két világháború között.* Somorja 2008.
- SKULTÉTY CSABA: Nagydobrony. *Magyar Szemle* 11 (2002)/9–10, 86–92.
- SZABÓ ANTAL 1990: A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház története – I. rész. *Regio* 1 (1990)/3, 133–162.
- SZABÓ LAJOS: *Utolsó szalmaszál.* Budapest 2000.
- TAMÁS GUSZTÁV: A „visszatért” magyarok és nem magyarok beilleszkedése, jogi helyzetük és magatartásuk. In: BÁRDI Nándor – FEDINEC Csilla – SZARKA László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században.* Budapest 2008, 154–162.
- TIHANYI ENDRE: Sárospatak mint kultúrközpont századunk második felében. *Széphalom.* 2 (1989), 271–286.